

STEVEN GIBENS^a,
BERNARD HUBEAU^b &
STEFAN RUTTEN^c

De rechtshulp en de advocatuur in een rechtsstaat in transitie?

Over de nood aan juridische bijstand en de ondernemerszin van advocaten

Panopticon, 40 (6), 470-489
© 2019 Maklu | ISSN 0771-1409 | November 2019

- a Lector, Karel de Grote-hogeschool Antwerpen en post-doc navorser, Faculteit Rechten, Universiteit Antwerpen
- b Emeritus gewoon hoogleraar, Faculteit Rechten, Universiteit Antwerpen en gastdocent, Faculteit Recht en Criminologie, Vrije Universiteit Brussel
- c Hoofddocent, Faculteit Rechten, Universiteit Antwerpen (corresp.: steven.gibens@kdg.be)

LEGAL AID AND LAWYERING WITHIN A CONSTITUTIONAL STATE IN TRANSITION? ABOUT THE NEED FOR LEGAL AID AND THE ENTREPRENEURIAL SPIRIT OF LAWYERS

In this article we look back to the history and forward to the future of legal aid and the general position of private lawyers. In the first part of the article we focus on the evolution of legal aid. Although the legal aid act of 1998 was intended to promote the cooperation and the coordination between the various organizations that provide legal assistance, this goal has not been achieved. Since the new Flemish act on legal aid on the first line has been promulgated many challenges are at stake. The first one is the implementation of this act that favors a more holistic approach to the needs of the citizens in both social and legal terms. The second challenge is how first-line legal aid can be aligned with second-line legal aid and how other forms of conflict resolution will be incorporated.

In the second part we focus on the future of the legal profession and other legal professions. We detect a number of often paradoxical developments such as: a) globalization and the local anchoring of legislation, b) the evolution towards multidisciplinary partnership and teamwork and the relative stable number of solo practices, c) liberalization of the legal professionals and the reservation towards entrepreneurship, d) the emphasis on alternative dispute resolution and the traditional way of dealing with court issues, e) digitalization and the raise of new legal professionals such as paralegals. In these evolutions the client should be central and the focus on the client should be translated into the codes of legal ethics and the disciplinary organization of the legal profession.

We finally conclude that lawyers who are not willing to evolve and to change their operating practices and are not willing to face the diversity in their range of services will struggle. Those who accept the new technologies and consider and integrate new ways of providing legal services are likely to survive and will be even successful while the market of legal services changes and innovates.

Keywords: lawyers, legal aid, innovation

Kernwoorden: advocaten, rechtshulp, innovatie

Vanuit de deelredactie “Rechtshulp en advocatuur” verwelkomen wij de lezer op een overzicht van enkele wezenlijke ontwikkelingen in verband met twee cruciale actoren of systemen van de rechtsstaat in transitie, met name ontwikkelingen in verband met de rechtshulp

en rechtstoegankelijkheid aan de ene kant en ontwikkelingen in verband met de juridische professies en de advocatuur in het bijzonder aan de andere kant.

1. ONTWIKKELINGEN IN VERBAND MET DE RECHTSHULP EN RECHTSTOEGANKELIJKHEID

1.1. Welke tendensen kan men ontwaren in de rechtshulp gedurende de laatste decennia?

Om de huidige stand van zaken op vlak van de rechtshulpverlening te kaderen, situeren we allereerst de verschillende transformaties in de rechtshulpverlening op micro-, meso- en macroniveau.

Op *macroniveau* evolueerde de staat van een nachtwakersstaat naar een sociale welvaartstaat. Deze overgang bracht ook heel wat recht met zich mee in nieuwe rechtsdomeinen zoals het sociaal recht, consumentenrecht, vreemdelingenrecht, huurrecht. Burgers kregen bepaalde rechtsposities waardoor zij rechten kunnen afdwingen. Er werd een leemte in de rechtshulpverlening vastgesteld. Toch bleven daarnaast in de jaren 1970 zowel de advocatuur als de overheid in gebreke om een eenduidig antwoord te bieden aan de noden van de mensen. Ook al zijn er in die periode debatten gevoerd over de functie van de rechtshulp en de rol van de rechtshulpverleners; een echt overheidsbeleid is in België nooit van de grond gekomen (DRIESEN, FRANSSSEN, GIBENS & VAN HOUTTE, 2006).

Sociaaleconomische veranderingen in de maatschappij hebben daarenboven ook een stempel gedrukt op de rechtshulp. Ten eerste wordt het recht meer als overheidsinstrument gebruikt. Veel sociale problemen lijken meer in juridische termen te worden vertaald, bijgevolg wordt er meer kennis van het recht geëist, wat dus om meer rechtshulpverlening vraagt. Ten tweede is juridische bijstand een appel aan de overheid op basis van artikel 23 van de Grondwet en wordt deze hoofdzakelijk verleend door private professionals die hiervoor degelijk wensen vergoed te worden (GIBENS & HUBEAU, 2013).

Ten tweede is er op *mesoniveau* in de jaren 1970 het onderscheid gegroeid tussen traditionele en niet-traditionele rechtshulpverleners, commerciële en niet-commerciële rechtshulpverleners, waarbij deze laatsten vaak als sociale rechtshulpverleners werden aangeduid. De geschiedenis van de rechtshulpverlening geeft de spanning weer tussen sociale rechtshulpverleners, zoals de Huurdersbonden en de Wetswinkels, en de private traditionele rechtshulpverleners, zoals de advocatuur en het notariaat. Beide soorten rechtshulpverleners manifesteren zich op dezelfde markt, soms complementair, dan weer als elkaars concurrenten. En dat deze markt steeds meer aan belang wint, blijkt uit het toenemend aantal juridische professionals in België. De advocatuur bleef de rechtshulpverlening – van de adviesverlening tot de vertegenwoordiging in rechte – als haar domein bij uitstek zien. De kritische sociale rechtshulpbeweging in België verdween stilletjes aan in de jaren 1980. Zij specialiseerde zich enerzijds in bepaalde deeldomeinen van het recht, zoals huurrecht via huurdersbonden; anderzijds kreeg zij onderdak in sociale centra die meestal mee bevolkt werden met vrijwilligers die voorzagen in algemene rechtshulp. De eerste lijn vertoonde een zeer divers rechtshulplandschap dat tot op heden nog steeds gefragmenteerd is. Sommige organisaties zoals consumentenorganisaties, mutualiteiten en vakbonden verlenen categorale rechtshulp. Ze leggen zich toe op specifieke rechtsdomeinen. Andere organisaties verlenen algemene rechtshulp voor iedereen, dus universele rechtshulp. Die is gelet op de aard van de organisatie soms gericht op bepaalde doelgroepen, zoals Centra voor Algemeen Welzijnswerk (CAW) en Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn (OCMW) (HUBEAU & PARMENTIER, 1990). Op de tweede lijn zien we dat het debat vooral gefocust bleef rond de hoog-

te van de vergoeding van de prestaties door de advocaten. Daarnaast rijzen vragen naar de positie van de middenklasse die geen beroep kan doen op financiële tussenkomst voor een steeds duurder wordende toegang tot justitie (de rechtsplegingsvergoedingen, de BTW op erelonen van de advocaten, de griffierechten).

De wetgever heeft met de wet van 23 november 1998 op de juridische bijstand een poging ondernomen om meer samenwerking en coördinatie te bewerkstelligen tussen de verschillende rechtshulpverleners via de oprichting van de commissies voor juridische bijstand. De literatuur leert dat de advocatuur een belangrijke rol heeft gekregen bij de organisatie en werking van de commissies. Dat de rechtshulpverlening thans is wat zij is, kan grotendeels verklaard worden door de wijze waarop de rechtshulpverlenende instanties en vooral de advocatuur al dan niet hebben ingespeeld op maatschappelijke wijzigingen. De traditionele opvattingen van advocaten over de betekenis en functie van hun professie overheersten het debat over de toekomst van de rechtshulp terwijl de advocatuur niet de nodige flexibiliteit had om in te spelen op verschillende maatschappelijke veranderingen die hun weerslag kenden op de rechtshulpverlening. De niet-georganiseerde sociale rechtshulp in België bleek dan weer niet in staat om haar visie op de rechtshulpverlening in te brengen bij de traditionele rechtshulpverleners.

Tot slot is er de cliënt, de rechtzoekende of de hulpvrager, het *microniveau*. Over deze hulpvrager bestaat er weinig of geen literatuur in België. De juridische bijstand in België wordt gekenmerkt door een organisatiegerichte benadering op de rechtshulp waardoor de rol en positie van de burger weinig of niet belicht wordt. We zouden kunnen stellen dat de burger moet omgaan met de spanning tussen de traditionele rechtshulpverlening en de sociale rechtshulpverlening. De rechtzoekende heeft de opdracht om zelf te kiezen welke rechtshulpverlenende instantie hem het beste kan bijstaan. In die zin verwordt, zoals GORIELY (1999) in het Verenigd Koninkrijk vaststelde, de rechtzoekende tot een consument die in een neoliberale economie zelf de voor hem voordeligste manier moet zoeken om aan zijn recht te komen.

En doorheen deze tendensen op micro-, meso- en macroniveau is er de meest vernieuwende en nog ontluikende tendens, met name de *digitalisering*. Digitalisering wordt vaak tegelijkertijd vermeld met rationalisering en kostenbesparing. Sommige auteurs menen dat het standaardiseren en digitaliseren ook leidt tot vereenvoudigde procedurele toegang tot de rechtspraak waarbij de klassieke professional zoals de advocaat niet onmiddellijk meer nodig is. De term *desintermediation* – het doorbreken van de band advocaat–rechtzoekende en deze vervangen door andere dienstverleners – kan dan ook een verregaande impact hebben op de juridische dienstverlening in haar geheel (VERDONSCHOT, 2014). Is digitalisering het antwoord op de toegang tot het recht? Sommige auteurs laten nu al kritische geluiden horen. SMITH en PATERSON (2013) parafaseren een oude uitspraak: “*The internet, exactly like the Ritz, is open to all*”. Ook hier zijn er fysieke, culturele en financiële drempels.

1.2. Rechtshulp op de eerste lijn

Recent onderzoek heeft vastgesteld dat de advocatuur de commissies voor juridische bijstand eerder als een bijkomend aanbod ziet, terwijl de sociale rechtshulpverleners vooral de juridische versterking van de burger op het oog hebben. Daarnaast leidde de afzijdigheid van de minister van Justitie en zijn administratie, de FOD Justitie, tot de afwezigheid van een coherent beleid. Elke commissie voerde zijn eigen beleid, met vooral oog voor praktische aangelegenheden, weinig of geen samenwerking, weinig informatieverspreiding en slechts

enkele aanbevelingen aan de overheid die zonder verder gevolg bleven. Er is geen sprake van een preventiebeleid of een doordacht doelgroepenbeleid. Zowel het sociale als het juridische lopen naast elkaar alhoewel beide duidelijk met elkaar gelinkt zijn. De advocatuur beheerst de commissies, zorgt voor de selectie en sanctionering van de advocaten, bewaakt zelf de kwaliteit en de dienstverlening kenmerkt zich vooral als een doorverwijsorgaan naar de advocatuur op de tweede lijn. Uit het onderzoek kwam duidelijk naar voren dat een samenwerking tussen de sociale (rechts)hulpverlening en de advocatuur meer dan een must is (GIBENS, 2018). Daarbij wijst het onderzoek op nog enkele essentiële bestanddelen voor een consultatiepraktijk op de eerste lijn: een basishouding, de kennis van het welzijnsluik, het hanteren van specifieke methodieken om te kunnen werken met bepaalde doelgroepen, de nodige communicatievaardigheden en de kennis van de rechtsdomeinen uit de leefwereld van de rechtzoekenden. Deze consultatiepraktijk vraagt om een institutioneel kader dat interdisciplinariteit weerspiegelt, nood aan specifieke professionals op de eerste lijn en specifieke opleidingen (GIBENS, 2018). De dialoogtafels die naar aanleiding van het voorstel van decreet houdende de justitiehuisen en de juridische eerstelijnsbijstand werden georganiseerd, bevestigen vanuit het werkveld de nood aan een holistische, integrale en welzijnsgerichte benadering voor een toegankelijker eerste lijn (SERRIEN, 2018; VAN LEUVENHAEGE, 2016).

De beleidskeuze van de voormalige minister van Welzijn spoort met de voormelde bevindingen. Naar aanleiding van de overdracht van de juridische eerstelijnsbijstand naar de gemeenschappen trekt hij twee grote lijnen voor een beleid: enerzijds een continuering van de dienstverlening, maar anderzijds meer samenwerking met het welzijnswerk en de afstemming met de juridische tweedelijnsbijstand (VANDEURZEN, 2014). Daarnaast benadrukt de minister dat er duidelijke kwaliteitscriteria moeten komen (GIBENS, 2015; VANDEURZEN, 2015). Tot slot stelt de minister (VANDEURZEN, 2016) voor om in te zetten op een duidelijk onthaal, gericht doorverwijzen en een multidisciplinaire samenwerking. Om deze samenwerking te realiseren koppelt de minister de juridische eerstelijnsbijstand aan het geïntegreerd breed onthaal (GBO). Het GBO impliceert een samenwerking tussen de OCMW's, CAW's en diensten maatschappelijk werk van de mutualiteiten zodat iedereen, en in het bijzonder de meest kwetsbaren, snel en binnen een aanvaardbare afstand de weg vindt naar hulp (BOOST, ELLOUKMANI, HERMANS & RAEYMAECKERS, 2018). De minister erkent de preventieve functie die de juridische eerstelijnsbijstand heeft. Tijdig informeren en verwijzen naar alternatieve vormen van conflicthantering voorkomt escalatie. De minister wijst op de noodzaak van een monitoring om het bereik en de kwaliteit van juridische eerstelijnsbijstand te meten.

Het decreet van 26 april 2019 houdende de justitiehuisen en de juridische eerstelijnsbijstand¹ verankert wettelijk de uitgezette beleidslijnen. Het doel is het waarborgen van de toegang tot het recht voor elke burger, maar met specifieke aandacht voor de meest kwetsbare mensen: concreet betekent het geen drempels van sociale, culturele of financiële aard en het garanderen van informatie op een adequate, neutrale, kwaliteitsvolle en toegankelijke wijze. De juridische eerstelijnsbijstand wordt verbonden aan het geïntegreerd breed onthaal, maar valt er niet mee samen. Hij situeert zich dus in de nabijheid van en concreteert zich via een samenwerking die bestaat uit wederzijds doorverwijzen, toeleiden en kennisdeling.

Deze samenwerking laat zich zien in de organisatiestructuur van de commissies die op gerechtelijk arrondissementeel niveau worden gesitueerd. Alhoewel na de hertekening van de gerechtelijke arrondissementen er nog maar 6 arrondissementen overblijven, komt het

1 Decreet van 26 april 2019 houdende de justitiehuisen en de juridische eerstelijnsbijstand, BS 17 juni 2019

aantal mogelijke commissies nog overeen met de oude gerechtelijke arrondissementen, dus 15. Vandaar dat in totaal 15 commissies kunnen worden gesubsidieerd (artikel 39 § 3 decreet). Hun werkingsgebied wordt duidelijk afgebakend en hun dienstverlening moet in elke zorgregio verleend worden. Het decreet bepaalt dat elke commissie minstens in iedere kleinstedelijke zorgregio van haar werkgebied een kwaliteitsvol en laagdrempelig aanbod aan juridische eerstelijnsbijstand zal organiseren. De samenstelling is ook ruimer dan de huidige commissies: advocaten (4), de kernactoren uit het GBO (4), vertegenwoordigers van de organisaties die werken met kwetsbare groepen (2) en vertegenwoordigers van organisaties die ook juridische bijstand (2) verlenen. Net zoals in het decreet lokaal sociaal beleid wordt in het nieuwe decreet het gebruikersperspectief en cliëntenparticipatie in de organisatie binnengebracht (DRIESENS, LYSENS-DANNEBOOM & DEPAUW, 2019).

De opdrachten van de commissies voor juridische eerstelijnsbijstand zijn duidelijk en wijzen op de nood aan een verregaande professionalisering:

- 1) een laagdrempelig en kwaliteitsvol aanbod aan juridische eerstelijnsbijstand. Dergelijk aanbod impliceert de nodige bekendmakingscampagnes, de realisatie van proactieve acties door samen te werken met de kernactoren uit het GBO en het gebruik van specifieke methodieken van participatie (zie artikel 4 § 2 ontwerp BVR).
- 2) selecteren van de advocaten die geschikt zijn om op een kwaliteitsvolle wijze juridische eerstelijnsbijstand te verlenen in overeenstemming met de doelstellingen van dit decreet (artikel 28 § 1, 2° decreet, *juncto* artikel 28 § 2 decreet): hierbij zijn de selectiecriteria duidelijk. De voorwaarden voor het verlenen van juridische eerstelijnsbijstand houden in dat de advocaten:
  - advies geven op een manier die voor de gebruiker verstaanbaar is (met andere woorden klare juridische taal)
  - over de nodige minimale kennis van het welzijnswerk en van de sociale kaart beschikken
  - over kennis van de leefwereld van de specifieke doelgroepen beschikken
  - onafhankelijkheid garanderen ten aanzien van de beroepsactiviteiten die ze buiten de commissie uitoefenen
  - de nodige vorming die de commissies organiseren, volgen.
- 3) het overleg en coördinatie bevorderen tussen de actoren van het werkgebied, zijnde de actoren die in de commissie zetelen en ook met de andere actoren die juridische bijstand bieden. Centraal staat een integrale en welzijnsgerichte benadering van de gebruiker.
- 4) samenwerkingsafspraken maken met het bureau voor juridische bijstand uit het werkgebied zodat ze de toeleiding van gebruikers op vlotte wijze kan realiseren.

Het decreet expliciteert een aantal basisprincipes. Ten eerste een toegang voor iedereen zonder onderscheid, zonder discriminatie, met eerbiediging van de ideologische, filosofische en godsdienstige overtuiging en die toegankelijk is voor personen met een beperking. Ten tweede moet deze toegang ook kwaliteitsvol zijn. Het decreet verwijst naar 6 B's (bekend, bereikbaar, beschikbaar, bruikbaar, begrijpbaar en betrouwbaar).

Er wordt ingezet op een inhoudelijke invulling van de juridische eerstelijnsbijstand die bestaat uit een multidisciplinaire benadering.

De juridische eerstelijnsbijstand werkt voorts onafhankelijk van de juridische tweedelijnsbijstand. De commissie nieuwe stijl moet zelf een meerjarenplan opmaken waarin zij kenbaar maakt hoe zij haar taken zal realiseren in een periode van vijf jaar en dus ook de basisprincipes realiseert. De commissie staat onder het toezicht van de Vlaamse administratie.

Sinds de nieuwe Vlaamse regering is samengesteld is de juridische eerstelijnsbijstand verhuisd van het departement Welzijn naar het nieuw ingerichte departement Justitie.

Op het eerste zicht lijkt dit allemaal duidelijk. We zien een tendens tot meer toenadering tussen het juridische en het sociale. In Vlaanderen benadrukt het decreet betreffende de justitiehuisen en de juridische eerstelijnsbijstand een integrale en welzijnsgerichte benadering die de juridische eerstelijnsbijstand breder koppelt aan zowel de sociale hulpverlening als aan alternatieve conflictafhandeling en wil staan voor een zorgzame overdracht naar de juridische tweede lijn. Nochtans zijn er een aantal uitdagingen. We geven er enkele mee.

Een belangrijke conclusie is dat een dergelijke rechtshulpverlening vraagt om planning en overleg tussen juridische en niet-juridische diensten (FORELL & GRAY, 2009). Daarnaast vraagt deze rechtshulpverlening, zeker wanneer men proactief wil handelen, om specifieke competenties: de rechtshulpverlener moet benaderbaar en respectvol zijn, professionals moeten vaardig zijn in klare juridische taal en een gepaste wijze van oriëntering en verwijzing hanteren. En hierbij kunnen digitale *tools* zoals de site www.helderrecht.be ondersteuning bieden. Met het oog op verbetering moet het geheel goed gemonitord worden.

Thans zien we toch nog vooral een aanbodgerichte rechtshulpverlening. Het perspectief van de burger is nergens te bespeuren, toch niet wat de inventarisatie betreft van zijn dagdagelijkse problemen en de adequate aanpak hiervan. Weten de commissies wel voldoende welke problemen mensen dagdagelijkse ondervinden, waar ze zich al dan niet bewust van zijn, welke acties zij al dan niet ondernemen? Deze kennis is nochtans cruciaal voor het uittekenen van een beleid.

1.3. De juridische tweedelijnsbijstand

Sinds de wet op de juridische bijstand het licht zag in 1998 zijn er enkele wetswijzigingen doorgevoerd zoals de invoering van subsidies voor de kosten van de organisatie van de bureaus voor juridische bijstand in 2005, de rechtsbijstand in het raam van grensoverschrijdende geschillen in 2006 en de Salduz-wetgeving in 2012 die ook een impact heeft op de kosteloze juridische bijstand. Nochtans bleef de grootste bezorgdheid vanuit de advocatuur de lage vergoedingen voor de geleverde prestaties in het raam van de kosteloze juridische tweedelijnsbijstand.

In haar regeerakkoord van 2012 kondigde de federale regering aan om het aanbod van de juridische bijstand te hervormen. De regering bestelde een onderzoek bij de Universiteit van Luik en het Nationaal Instituut voor de Criminalistiek en Criminologie (NICC). De onderzoekers stelden in hun rapport *Recherche relative au système de rémunération de l'aide juridique de deuxième ligne* (2012) vast dat het aantal pro Deo-aanstellingen de laatste tien jaren drastisch waren gestegen. In hun rapport adviseerden de onderzoekers om de toegang tot justitie te beperken door kleinere vorderingen niet meer te laten ressorteren onder de kosteloze juridische bijstand. Tevens moest iedereen zijn bestaansmiddelen bewijzen. De informatisering van de toetsing van de inkomensvoorwaarden zou hiertoe een hulpmiddel zijn. Tevens moest er meer aandacht komen voor alternatieve geschilafhandeling. Daarnaast vonden de onderzoekers dat er nood was aan het afraden van mogelijk misbruik van het systeem bijvoorbeeld door het invoeren van een eigen bijdrage. De onderzoekers meenden tot slot dat de vergoeding van de prestaties van de advocaten niet transparant was en niet overeenkwam met de gebruikelijke uurtarieven binnen de balies. Zij stelden voor om andere wegen van financiering te zoeken.

Nadat de toenmalige minister van Justitie Turtelboom een ontwerp van wet klaar had over de hervorming van de juridische tweedelijnsbijstand dat ze niet in het parlement heeft ingediend, heeft haar opvolger Minister van Justitie Koen Geens, hierop verder gewerkt. In 2016 is er een wet² aangenomen die de eerste grondige wijziging is sinds de wet op de juridische bijstand op 23 november 1998 werd afgekondigd. De wetgever had drie doelstellingen voor ogen bij de wijziging van de wet. De eerste doelstelling is dat de kosteloze juridische bijstand blijft passen binnen de algemene toegankelijkheid van justitie. De huidige hervorming moderniseert het systeem zodat het duurzaamheid garandeert voor diegenen die er daadwerkelijk recht op hebben. De sociale dimensie blijft cruciaal. De tweede doelstelling is het zoeken naar een evenwicht tussen de toegang van de rechtzoekende tot het gerecht en een billijke vergoeding van de advocaten die daadwerkelijk prestaties leveren. Het cruciale criterium is kwaliteit. Het bereiken van dit evenwicht en meer kwaliteit vraagt om de responsabilisering van de actoren van de juridische bijstand. Een daaraan afgeleid doel is dat door minder dossiers meer kwaliteit kan bereikt worden en tegelijkertijd dat er ook gezocht wordt naar andere manieren om conflicten te beheersen of te beslechten. Een derde doelstelling is de financiering van het systeem via nieuwe middelen. De minister maakt zich sterk om de huidige financieringsenveloppe niet te zullen verminderen. Het accent van de hervorming ligt bij de twee belangrijkste actoren: de begunstigden en de verstrekkers van de juridische bijstand (MvT, 2015-16, 1819/001).

Het gevolg is, zoals ook in het rapport van de Koning Boudewijnstichting (KBS) (GIBENS, HUBEAU, PARMENTIER, VAN HOUTTE & VERBIST, 2019) is verwoord, dat in de tweedelijnsbijstand een verstrenging waarneembaar is inzake de toekenning van kosteloze juridische bijstand. De wet voorzorg in de betaling door de rechtzoekende van remgeld voor de aanstelling van de pro deo advocaat en voor de procedure, maar deze regeling werd vernietigd door het Grondwettelijk Hof in een recent arrest (nr. 77/2018). Bovendien is de toelating van de rechtzoekende tot juridische tweedelijnsbijstand afhankelijk van een onderzoek naar zijn 'bestaansmiddelen' wat ruimer is dan voorheen toen enkel werd gekeken naar het inkomen uit arbeid of het vervangingsinkomen. Het systeem van juridische tweedelijnsbijstand is hierdoor een stuk minder toegankelijk geworden. Het lijkt dat deze hervorming gebaseerd is op politieke en besparingsmotieven, eerder dan op een onderbouwd beleid inzake toegang tot het recht.

Ondanks de invoering in de wet van enkele kwaliteitsgaranties met betrekking tot de inschrijving van de advocaten zoals een geproportioneerd handhavingsapparaat in het geval de advocaat niet voldoet, rijst de vraag hoe dit concreet vorm zal krijgen. Het rapport van de KBS (GIBENS *et al.*: 45) wijst op het volgende: *“Vaak gehoorde verzuchtingen van personen die een beroep doen op juridische tweedelijnsbijstand zijn advocaten die de telefoon niet opnemen en termijnen die gemist worden. Advocaten die tweedelijnsbijstand verlenen zijn op hun beurt misnoegd door gebrek aan interesse door de rechtzoekende in zijn/haar eigen rechtszaak, bijvoorbeeld indien een formulier niet ingevuld en ondertekend wordt. De pro deo advocaat en de rechtzoekende blijken vaak niet op dezelfde golflengte te zitten en de communicatie tussen beiden verloopt dikwijls moeizaam”*.

De uitvoeringsbesluiten op de wet op de juridische bijstand voorzien in een evaluatie. Een evaluatie gebaseerd op empirisch onderzoek van de wet op de juridische bijstand lijkt noodzakelijk. Het rapport van de KBS (GIBENS *et al.*: 45) stelt: *“Deze evaluatie is tweeledig. Enerzijds moeten de effecten bestudeerd worden die de gewijzigde inkomensvoorwaarden hebben op de*

2 Wet van 6 juli 2016 tot wijziging van het Gerechtelijk Wetboek met betrekking tot de juridische bijstand, BS 14 juli 2017.

toegang tot het gerecht van de rechtzoekenden. Anderzijds dringt een evaluatie zich op van de organisatie van de juridische bijstand met daarbij de evaluatie van het vergoedingssysteem zoals bepaald in het ministerieel besluit”.

Om het toenemend aantal dossiers en de bijbehorende kosten op te vangen, en om aan de advocaten een correcte vergoeding te kunnen garanderen, werd een fonds³ opgericht, wat de minister ook in zijn beleidsverklaring had vooropgesteld. Het lijkt dan ook een statement om na te gaan wat de effecten hiervan zijn op de toegang tot het (ge)recht en eveneens geldt hier de vraag naar een transparante monitoring.

Eveneens in het rapport van de Koning Boudewijnstichting is duidelijk verwoord dat het restrictiever worden van het systeem van tweedelijnsbijstand in combinatie met het duurder worden van procesvoering tot gevolg heeft dat een grotere groep van burgers enerzijds te vermogend is om een beroep te kunnen doen op een (gedeeltelijk) kosteloze advocaat en anderzijds te onvermogend om een advocaat en de juridische procedure zelf te bekostigen.

Minister van Justitie Geens stelt nu een algemene rechtsbijstandsverzekering voor om de rechtstoegang van de middenklasse te verbeteren door het promoten van de rechtsbijstandsverzekering voor personen die geen aanspraak kunnen maken op tweedelijnsbijstand. Dit wordt bekritiseerd omdat de bovengenoemde financiële drempels voor iedereen werden ingevoerd, waarna een oplossing volgt voor slechts één bepaalde groep (GIBENS & HUBEAU, 2017). Daarnaast blijkt dat de rechtsbijstandsverzekeraars nog voor de fiscale aftrek van de premie tot 124€ een feit is, reeds hun premie met 120€ hebben opgetrokken (PAELINCK, 2019).

Bovendien verhoudt de rechtsbijstandsverzekering die de rechtstoegang van de middenklasse zou moeten verzekeren zich paradoxaal ten aanzien van het beleid van minister van Justitie Geens om de rechtbanken te ontlasten, de gerechtelijke achterstand aan te pakken en de rechtzoekenden te responsabiliseren. Studies in Nederland (TER VOERT & KLEIN KLAARHUIS 2015) en Duitsland (KILIAN & REGAN 2004) tonen immers aan dat de toename van het aantal polissen het beroep erop heeft doen toenemen. Er wordt geconcludeerd in deze studies dat het aantal geschillen dat voor de rechtbank wordt gebracht groter is geworden door de ruimere verspreiding van de rechtsbijstandsverzekering. Ook al kan men niet onmiddellijk deze conclusies transfereren naar de Belgische context, een evaluatie met de nodige empirie van de verschillende instrumenten en *incentives* in het raam van de toegang tot justitie dringt zich op.

2. DE ADVOCATUUR: EEN PROFESSIONE IN TRANSITIE

Jaarlijks studeren er in België ongeveer 1800 nieuwe masters in de rechten af, waarvan 800 Franstaligen en 1000 Nederlandstaligen. Een meerderheid van de jonge juristen (57,5%) zijn vrouwen. Lang niet alle pas afgestuurde juristen komen terecht in de klassieke juridische beroepen. Toch komt nog steeds een kleine helft terecht in de beroepen van advocaat, notaris, gerechtsdeurwaarder of magistraat. Juristen zijn daarnaast vaak actief in overheidsfuncties of als bedrijfsjurist. Een deel van de masters van de Rechten is echter ook werkzaam in functies zonder enige juridische component. Een belangrijk deel van de jonge juristen kiest nog steeds voor een start van hun loopbaan aan de balie. Na een continue stijging lijkt

3 Wet van 19 maart 2017 tot oprichting van een Begrotingsfonds voor de juridische tweedelijnsbijstand, BS 31 maart 2017

het aantal Vlaamse advocaten de laatste jaren te stagneren. Volgens de laatste cijfers telt Vlaanderen (inbegrepen de Vlaamse Brusselaars) 1 advocaat per 774 inwoners of 13,5 advocaten per 10.000 inwoners.

Meer dan 40 jaar geleden, startte een interview met Mr. R. Victor in *Jura Falconis* met de volgende vraag: "Is onze indruk dat er op dit ogenblik heel wat beroering heerst rond en om het beroep van advocaat gerechtvaardigd?". Waarop de *éminence grise* van de advocatuur zijn antwoord aanvatte met volgende zin: "Het is stellig dat in het tegenwoordig tijdsgewricht de advocatuur onderhevig is aan een belangrijke evolutie" (THEUNIS, 1973). Anno 2019 kan men de situatie van de advocatuur in identieke bewoordingen samenvatten. Het is onmogelijk om in deze bijdrage op alle evoluties in te gaan. We beperken er ons daarom toe om er enkele kort te schetsen, waarvan wij menen dat ze illustratief zijn: de advocaat-ondernemer, (multidisciplinaire) samenwerkingsverbanden, cliëntgerichtheid, buitengerechtelijke conflictafhandeling en digitalisering.

2.1. *Is de advocaat een gewone ondernemer geworden?*

Traditioneel wordt de advocatuur bestempeld als een professie. Een professie onderscheidt zich van een beroep / een onderneming door de combinatie van een viertal kenmerken. In de eerste plaats veronderstelt een professie een bijzondere technische deskundigheid: een advocaat is opgeleid in het rechtsdenken en het vermogen een evenwichtig oordeel te vellen. Daarnaast verricht een professie haar diensten ter ondersteuning van een maatschappelijke waarde, de rechtsstaat. De advocaat dient niet alleen het persoonlijk belang van de cliënt of de advocaat, maar hij dient ook het algemeen welzijn. In de derde plaats hebben professies vaak een belangrijke historische achtergrond en zijn zij ook zelfregulerend. Ten slotte kenmerkt een professie zich door het feit dat de beroepsbeoefenaars verbonden zijn door dwingende normen en waarden die hun expertise en werkzaamheden definiëren, kortom: een professionele ethiek.

Daar tegenover staat dat in een Europeesrechtelijke context de advocaat als een ondernemer wordt beschouwd in de zin van het mededingingsrecht en inzake consumentenbescherming. Met de Wet van 15 april 2018 houdende hervorming van het ondernemingsrecht (Wet Ondernemingsrecht)⁴ is dit besef, deze idee ook tot volle wasdom gekomen in het Belgisch recht. Advocaten vallen sinds 1 november 2018 onder het nieuwe ondernemingsbegrip ingevoerd in artikel I.1.1° a) van het Wetboek Economisch Recht. Niet alleen de advocatuur, maar ook de wetgever zelf worstelt met deze juridische bevestiging van een economische realiteit. Zo rijst de vraag naar wat dit ondernemerschap betekent voor de deontologie van de advocaat. Artikel 437, 3° van het Gerechtelijk Wetboek dat een onverenigbaarheid inhoudt voor elke advocaat om handel te drijven, werd niet gewijzigd. Meer nog, uit de overgangsrechtelijke bepaling van de Wet Ondernemingsrecht blijkt dat de wetgever er uitdrukkelijk voor heeft gekozen om deze bepaling en andere gelijkaardige deontologische bepalingen ongewijzigd te behouden (art. 254, tweede lid, Wet Ondernemingsrecht). De advocaat wordt een ondernemer, maar het beroep van advocaat is onverenigbaar met het drijven van handel. Een eerste mogelijke interpretatie zou erin kunnen bestaan de begrippen 'handel en nijverheid' in art. 437, 3° van het Gerechtelijk Wetboek te begrijpen in de betekenis die deze begrippen hadden voor de inwerkingtreding van de wet van 15 april 2018. Dit zou inhouden dat de deontologische beperkingen niet strenger, maar ook niet lakser worden. De advocaat werd dan wel een ondernemer, maar een advocaat, als een ethisch ondernemer, kan niet

4 Wet van 15 april 2018 houdende hervorming van het ondernemingsrecht, *BS* 27 april 2018, 36878.

zomaar alle ondernemingsdaden stellen. Een andere opvatting luidt dat het inherent tegenstrijdig is om het verouderde begrip handelaar af te schaffen, maar het op deontologisch vlak te laten verder bestaan. In deze tweede opvatting dient het feit dat advocaten ondernemers zijn geworden ook vertaald te worden in de deontologie.

De Orde van Vlaamse Balies lijkt deze tweede opvatting genegen te zijn. Dit wordt weerspiegeld in een grondige aanpassing van de deontologie van de advocaat op het vlak van de regels voor de uitvoering van nevenactiviteiten.⁵ Met het oog op de modernisering van het beroep van advocaat wordt de principiële onverenigbaarheid van andere activiteiten met het beroep van advocaat – zoals bepaald in artikel 437 van het Gerechtelijk Wetboek – omgedraaid. Het nieuwe artikel 11 van de Codex Deontologie van de Orde van Vlaamse Balies brengt in het eerste lid de kerntaken van de advocaat nog eens in herinnering: het vertegenwoordigen, bijstaan en verdedigen in rechte van de cliënt en het verlenen van juridisch advies. Het betreft de wezenlijke taken van het beroep van advocaat. Wanneer de advocaat een andere economische activiteit uitoefent, moet hij erop toezien dat die activiteit zijn onafhankelijkheid en beroepsgeheim in de uitoefening van het beroep van advocaat niet schendt, en dat hij ieder belangenconflict vermijdt. De andere activiteit mag in geen geval het publieke vertrouwen in de advocatuur in het gedrang brengen. Is aan die voorwaarden voldaan, dan kan een advocaat voortaan perfect andere economische activiteiten ontwikkelen. De vraag rijst in welke mate dat deze evolutie de claim van de advocatuur een professie te zijn, niet verder onder druk zet.

2.2. Samenwerking: nationaal en internationaal

De advocatuur is de laatste decennia sterk veranderd. De diversiteit binnen de beroepsgroep is toegenomen. Was de praktijk tientallen jaren geleden nog vrij uniform met kleine kantoren, een generalistische praktijk, een lokale markt, dan zien we tegenwoordig een geheel ander beeld. De omvang van kantoren varieert van klein tot zeer groot, naast generalisten zijn er allerlei specialisten, kantoren bewegen zich op de regionale, nationale en/of internationale markt. Er zijn kantoren die zich vooral richten op particulieren, maar er zijn ook kantoren die zich in eerste instantie richten op ondernemers, waarbij sommige advocaten nooit meer cliënten bijstaan in rechtszaken. Daarnaast zijn er steeds meer advocaten die inzetten op de door de overheid ondersteunde advocatuur (juridische tweedelijnsbijstand, Salduz, jeugdadvocatuur, enz.) of die zich trachten te onderscheiden bij het vervullen van gerechtelijke mandaten waar de rechtbank in zekere zin de cliënt is (curatoren, schuldbemiddelaars, bewindvoerders, enz.). Hoewel het aantal solopraktijken aanzienlijk blijft, kunnen we stellen dat de advocaat meer dan vroeger zijn beroep in samenwerkingsverband uitoefent.

In de eerste Advocatenbarometer (2007), waarbij de hele Vlaamse advocatuur werd bevraagd, kon worden vastgesteld dat 40% van de advocaten aangesloten was bij een associatie, de meest intensieve vorm van samenwerking. In 2012-2013 bleef het aantal advocaten dat deel uitmaakte van een associatie op 40%. De solopraktijken daalden tot 30,3%. Voorts is er ook een stijging van het aantal advocaten dat zich engageert in een groepering: van 17,2% in de eerste barometer naar 28,8% in de tweede barometer. Samenwerking heeft als voordeel dat het kostenbesparend kan werken, dat meer gespecialiseerde dienstverlening kan worden aangeboden en dat de werkdruk aanvaardbaar blijft.

5 Reglement 19 december 2018 tot wijziging van 'Afdeling I.2.5 Onverenigbaarheden' en 'Deel IV Advocaat treedt op in een andere hoedanigheid' van de Codex, BS 15 januari 2019, 3291,

Op het vlak van de interprofessionele samenwerking lijkt er recent opnieuw iets te bewegen. De algemene vergadering van de Orde van Vlaamse Balies keurde op 25 april 2019 een reglement goed betreffende samenwerkingsverbanden tussen advocaten en betreffende samenwerking tussen advocaten en niet-advocaten.⁶ Op het vlak van de samenwerking tussen advocaten blijft de situatie ongewijzigd. Het reglement laat op geen enkele wijze vreemd kapitaal toe in een advocatenvennootschap en alle vennoten en bestuurders van zo'n vennootschap dienen advocaten te zijn. Op het vlak van de samenwerking tussen advocaten en niet-advocaten wordt wel een opening gecreëerd. Het nieuwe artikel 176 van de Codex deontologie van de Orde van Vlaamse Balies omschrijft een "multidisciplinair samenwerkingsverband" als de "professionele samenwerking als advocaat met een niet-advocaat". Net zoals inzake de samenwerking tussen advocaten, wordt voorts een onderscheid gemaakt tussen drie vormen van multidisciplinaire samenwerking: (i) de associatie, (ii) de groepering en (iii) het netwerk. Inzake multidisciplinaire samenwerking wordt daar nog een bijkomende optie aan toegevoegd, de projectgebonden samenwerking. Een associatie, waarbij de advocaat en de niet-advocaat de uitoefening van hun onderscheiden beroepen volledig of gedeeltelijk zouden inbrengen en contractueel vastleggen hoe tussen hen de baten of verliezen van het samenwerkingsverband worden verdeeld, of de zeggenschap, dan wel de eindverantwoordelijkheid met elkaar zouden delen is en blijft niet toegestaan. De meest geïntegreerde samenwerking tussen een advocaat en een niet-advocaat is de oprichting van een groepering. Bij een groepering leggen de leden contractueel enkel vast hoe zij gemeenschappelijke diensten ter ondersteuning van de beroepsuitoefening van haar leden organiseren en hoe ze de kosten daarvan delen. Het nieuwe reglement voorziet ook uitdrukkelijk dat een advocaat en een niet-advocaat deel kunnen uitmaken van hetzelfde netwerk. In een netwerk oefenen de leden ervan onafhankelijk van elkaar hun beroep uit, maar bevelen zij de andere leden van het netwerk bij hun cliënteel aan. Tot slot kunnen een advocaat en een niet-advocaat een "tijdelijke vennootschap" oprichten voor een welbepaalde opdracht en deze kan optreden onder een gemeenschappelijke naam of logo. De nieuwe regeling schept duidelijkheid en biedt ook nieuwe mogelijkheden. In lijn met de aanbevelingen van het rapport HENRY & HOFSTRÖSSLER (2018) kunnen advocaten samen met professionals uit andere sectoren (bijvoorbeeld met boekhouders, maar ook met psychologen, merkengemachtigden of landmeters) een geïntegreerde dienstverlening aanbieden. De toekomst zal uitwijzen in welke mate en hoe van deze nieuwe mogelijkheden gebruik zal worden gemaakt.

Bovendien krijgt samenwerking binnen de advocatuur in toenemende mate ook een internationale component. Handel, reizen en migratie, communicatie en criminaliteit worden meer en meer internationaal. Ondernemingen opereren steeds meer op de internationale markt. Ondernemingen hebben daardoor meer nood aan advies en kennis over buitenlandse jurisdicties. Ook bij burgers is er, door de toename van migratie, grensoverschrijdende aankopen, enz. een groeiende behoefte aan expertise en geschillenbeslechtingsystemen waarbij regels uit verschillende stelsels – nationaal of internationaal – een rol spelen. Naast de internationale advocatenkantoren die hoofdzakelijk in Brussel actief zijn, gaan ook andere advocatenkantoren (vaak in het raam van een netwerk) internationale samenwerkingsverbanden aan.

6 Reglement 25 april 2019 tot wijziging van Hoofdstuk V.1 Samenwerkingsverbanden tussen advocaten en eenpersoons-vennootschappen van advocaten en Hoofdstuk V.2 Samenwerking tussen advocaten en niet-advocaten van de Codex Deontologie voor Advocaten, BS 13 juni 2019, 61042.

2.3. Cliëntgerichtheid binnen de advocatuur

Hoewel advocaten, net zoals andere professies, belijden cliëntgericht te handelen en ook de bedoeling hebben cliëntgericht diensten te verlenen, zijn ze vaak minder cliëntgericht dan verhoopt. Cliëntgericht zijn betekent de best mogelijke dienstverlening betrachten voor de cliënt. Ook wanneer dat betekent dat het aanbieden van de beste oplossingen aan de cliënt ingaat tegen hun eigen belang (bijv. de cliënt wijzen op de mogelijkheden om een geschil buitengerechtelijk af te handelen).

In een rechtssociologische analyse van de beschikbare tuchtrechtspraak van de Vlaamse balies tussen 2007-2012 werd nagegaan in welke mate ze cliëntgericht is. Uit de analyse bleek duidelijk een overwicht van baliegebonden inbreuken (112 op 171). Geanalyseerd vanuit de cliëntenbetrokkenheid, werd vastgesteld dat de belangen van cliënten slechts in 51 op 171 beslissingen uitdrukkelijk aan bod komen. Slechts in 11 beslissingen ging het alleen om de cliënten-problematiek; in de overige 40 beslissingen was er een band met een balie-problematiek (HUBEAU, RUTTEN, VAN HOUTTE, GIBENS & VAN LEUVENHAEGE, 2018). Ook het expertenrapport pleitte ervoor om het tuchtrecht voor advocaten op een meer ambitieuze manier te wijzigen om te komen tot een tuchtprocedure die alle betrokken partijen voldoening geeft, zowel de rechtzoekende als de advocaat tegen wie de procedure wordt ingesteld (HENRY & HOFSTRÖSSLER, 2018). Hoewel het niet alleen de taak van het tuchtrecht is om cliëntgericht te zijn, kan het dit nog meer zijn, zonder daarom de aspecten van het advocaat- en profesiegericht zijn te verwaarlozen.

Omdat het tuchtrecht thans slechts een beperkte rol speelt in het centraal stellen van de cliënt binnen de professie, is het interessant stil te staan bij de oprichting in 2016 van de Ombudsdienst Consumentengeschillen Advocatuur (OCA). Anders dan in het tuchtrecht staat bij een ombudsdienst uitsluitend het belang van de cliënt centraal. Een blik op het jaarverslag 2018 van de Ombudsdienst Consumentengeschillen Advocatuur leert dat 46% van de klachten betrekking heeft op erelonen in de strikte zin (laattijdige ereloonstaat, onduidelijkheid berekeningsbasis honoraria, onverwacht hoge ereloonstaat, onterecht aangerekende prestaties). 54% van de klachten betreft de kwaliteit van de dienstverlening (bereikbaarheid advocaat, onredelijke duur, inadequate behandeling van het dossier, gebrekkige communicatie, geen rekening houden met instructies of opmerkingen cliënt, advocaat behandelt het dossier niet zelf, niet respecteren proceduretermijnen). De oprichting van deze ombudsdienst gebeurde in het raam van het consumentenrecht. Het lijkt evenwel een gemiste kans en getuigt misschien van nog te weinig cliëntgerichtheid de werking ervan niet uit te breiden tot alle cliënten van de advocaat. Het bestaan van een behoefte op dit vlak wordt duidelijk aangetoond door het feit dat OCA jaarlijks dossiers ontvangt waarbij de aanvrager geen consument is.

2.4. De rol van de advocaat bij buitengerechtelijke conflictafhandeling

Een andere belangrijke evolutie is het toenemende belang van buitengerechtelijke geschiloplossing. Een interessant voorbeeld is de recente toevoeging van een tweede lid aan artikel 444 van het Gerechtelijk Wetboek.⁷ Deze bepaling, die de rechten en plichten van de advocaat omschrijft, bevat voortaan een tweede lid, luidende als volgt: "Zij [de advocaten]

7 Dit tweede lid werd toegevoegd door art. 205 van de Wet van 18 juni 2018 houdende diverse bepalingen inzake burgerlijk recht en bepalingen met het oog op de bevordering van alternatieve vormen van geschillenoplossing, BS 2 juli 2018, 53455,

informereren de rechtszoekende over de mogelijkheid tot bemiddeling, verzoening en elke andere vorm van minnelijke oplossing van geschillen. Indien zij van mening zijn dat een minnelijke oplossing van het geschil overwogen kan worden, trachten zij die in de mate van het mogelijke te bevorderen.” Naast het vertegenwoordigen, bijstaan en verdedigen in rechte van de cliënt en het verlenen van juridisch advies, combineert de advocaat deze traditionele kerntaak met de inzet van het actief luisteren, belangengericht onderhandelen en het bemiddelingsgericht bijstaan (WARSON, 2016). Hoewel van een goed advocaat reeds lang verwacht mag worden dat hij deze vaardigheden bezit, is het onmiskenbaar zo dat deze verwachting thans zowel bij de cliënt als bij de wetgever veel uitgesprokener leeft. De gedachte is dat advocaten met uitsluitend kennis van het recht, complexe problemen niet kunnen oplossen. Ten aanzien van conflictafhandeling, zullen advocaten minder moeten denken in juridische standpunten en het verdedigen daarvan, in winst of verlies, en meer oplossingsgericht moeten nagaan wat cliënten willen, oplossingen aandragen die cliënten nog niet kennen en hen bewust maken van consequenties van een bepaalde aanpak. Advocaten zullen meer oog moeten hebben voor niet-juridische aspecten en *soft skills* om aan de behoefte van de klant te voldoen en meerwaarde te bieden (TER VOERT, 2016).

2.5. De digitale advocaat

De technologische evolutie heeft de manier waarop mensen communiceren grondig gewijzigd. Het internet creëert nieuwe vormen van concurrentie voor advocaten en advocatenkantoren. De afgelopen jaren heeft de komst van *Alternative Legal Service Providers* (ALSP's) een nieuw niveau van concurrentie gecreëerd voor advocatenkantoren die traditioneel actief zijn in een bepaalde regio en voor een specifiek type cliënteel. Alternatieve juridische dienstverleners zijn geen traditionele advocatenkantoren en bieden geen traditionele advocatendiensten aan, maar bieden juridische ondersteuning aan eenieder die van hun diensten wenst gebruik te maken (HENRY & HOFSTRÖSSLER, 2018). Met hun diensten richten ALSP's zich dus ook tot advocaten, maar ook rechtstreeks tot consumenten en ondernemingen. De opkomst van ALSP's is merkbaar in alle praktijkdomeinen (van verkeersrecht, consumentenrecht, contractenrecht, ondernemingsrecht tot intellectueel eigendomsrecht). ALSP's bieden onder meer diensten aan op het vlak van geschilbehandeling, juridisch onderzoek, opstellen en nakijken van contracten, enz. ALSP's kunnen vaak een meerwaarde bieden wanneer het aankomt op het verwerken van grote hoeveelheden data. Onderzoek toont aan dat ALSP's toegang verlenen tot gespecialiseerde diensten tegen een lagere prijs dan traditionele advocatenkantoren. Samenwerken of gebruik maken van de diensten aangeboden door ALSP's biedt voor advocatenkantoren mogelijkheden om hun kosten te beperken (THOMSON REUTERS, 2019).

Als onderneming zullen advocaten niet kunnen ontsnappen aan de digitale (r)evolutie. Advocaten(kantoren) zullen maximaal gebruik moeten maken van data en artificiële intelligentie (AI) om de perfecte klantervaring te realiseren en zullen, zoals de ALSP's vaker doen, meer moeten leren denken vanuit het oogpunt van de cliënt (BUYSSENS, 2019).

3. ENKELE REFLECTIES BIJ DEZE ONTWIKKELINGEN: OVER DE KWALITEIT VAN RECHTSHULP EN ADVOCATUUR ALS ESSENTIËLE SCHAKEL IN DE RECHTSSTAAT

Dat rechtshulp en advocatuur een stijgende betekenis krijgen in onze samenleving lijkt een platitude. Dat heeft enerzijds te maken met ontwikkelingen in de samenleving, met name de groeiende behoefte aan juridisch vakmanschap door de juridisering, maar ook met de Vlaamse ontvoogding en de feminisering van heel wat beroepen.

Op *macroniveau* zijn in de sociale welvaartstaat de plaats van rechtshulp en de rol van de advocatuur van essentieel belang: ze moeten een antwoord bieden om het grondrecht op juridische bijstand te realiseren. Op *mesoniveau* blijkt dat er – ook al is er een aanvulling van niet-advocaten en niet juridisch geschoolde professionals – in de rechtshulpverlening toch nog sprake is van een overwicht van de advocatuur, ook in de rechtshulpverlening. Dit kan ernstig in vraag worden gesteld. Ten slotte kan op *microniveau* worden gesteld dat de aandacht voor (zwakkere en andere) rechtshulpgebruiker niet echt in de kern van het beleid aanwezig is. De noodzakelijke aandacht voor de zwakkere groepen in de samenleving en voor de van overheidswege gesubsidieerde rechtshulp blijft achterwege. De advocatuur, alsook de wijze waarop de rechtshulp is georganiseerd, zeggen iets over de kwaliteit van de samenleving in het algemeen en van de rechtsstaat en justitie in het bijzonder.

3.1. Een sociale en efficiënte rechtshulp moet nog steeds worden uitgevonden

De recente ontwikkelingen in zowel de eerstelijnsbijstand als in de tweedelijnsbijstand vertonen zowel een aantal opportuniteiten, maar ook een aantal essentiële gebreken.

Wat de juridische eerstelijnsbijstand betreft bleek uit onderzoek dat de door de wetgeving van 1998 ingestelde commissies voor juridische bijstand wel permanenties en zitdagen organiseerden, maar van een grensverleggend en effectief beleid was geen sprake. Stappen naar een globale oplossing voor de ondersteuning van vragen en behoeften van burgers op juridisch gebied werden nauwelijks gezet. De overdracht van de bevoegdheid om die te organiseren van het federale niveau naar het gemeenschapsniveau in 2016 schiep wel een aantal opportuniteiten, die slechts ten dele zijn gevaloriseerd. Een hele periode na de zesde staatshervorming is sprake geweest van een stilstand en was onduidelijk welke richting het nieuwe beleid zou uitgaan. Het intussen tot stand gekomen decreet geeft vorm aan een aantal positieve aspecten, zoals de preventiegedachte en de kadering in het breed geïntegreerd onthaal, waarbij de samenwerking met een aantal eerstelijns sociale diensten (Centra voor Algemeen Welzijnswerk, sociale diensten van mutualiteiten en OCMW's) een plaats krijgt. Anderzijds blijft de rol van de advocatuur toch nog cruciaal en blijft ze een zeer dominante rol spelen.

Wat de juridische tweedelijnsbijstand betreft heeft de wetgeving die in 1998 tot stand gekomen is lange tijd geleid enerzijds tot ontevredenheid bij de rechtshulpverstrekkers, de advocatuur, onder meer omwille van het manke vergoedingssysteem, en anderzijds tot een systeem dat in vergelijking met onze buurlanden als het minst sociale en het minst efficiënte kan worden beschouwd. De wijzigingen in 2016 waren marginaal en een deel van de wijzigingen is ook teruggefloten door het Grondwettelijk Hof. Er blijven dan ook problemen van kwaliteit bestaan (hoe kan van rechtshulpers die op een ondermaatse wijze vergoed worden, verwacht worden dat ze kwaliteit bieden?), problemen van toezicht op de werkwijze van de prodeanen, problemen bij het bereiken van een voldoende ruime doelgroep, enzomeer. De nieuwe regeling inzake een fiscale bevoordeling van het aangaan van een rechtsbijstandsverzekering zal zeker geen structurele oplossing bieden, zeker niet voor de laagste sociaaleconomische groepen.

Essentieel is zoals gesteld de rol van de advocatuur in de rechtshulp. We kwamen tot de bevinding dat de advocatuur al sinds decennia de juridische bijstand beschouwt als haar exclusieve bevoegdheid. Toch zijn er ook andere juridische en para-juridische dienstverleners op het terrein actief, vooral in de sociale sector. Daarbij is het doel om hoofzakelijk kwetsbare mensen of mensen in een kwetsbare toestand te ondersteunen. De hoop is dat

– mede ingevolge de zesde staatshervorming – meer samenwerking zichtbaar wordt in de juridische eerstelijnsbijstand en dat er sprake is van een verhoogde professionalisering, zodat bepaalde diensten niet naast mekaar bestaan en werken, maar integendeel op basis van *partnership*. Het beleid inzake de toegang tot het (ge)recht is in ons land eigenlijk nog weinig geëxpliciteerd en niet erg duidelijk. Recente aanpassingen aan de regeling van de juridische tweedelijnsbijstand in 2016 wijzen ook eerder in de richting van een besparing en gaan sterk uit vanuit het perspectief van de advocatuur. Van een onderbouwde visie en een gerichtheid naar de oplossing van problemen inzake *access to justice* is niet echt sprake.

3.2. De advocaat als ondernemer, of toch (nog) niet?

De invloed van de Europese regelgeving en de groei naar ondernemerschap is in de laatste periode zeker niet voorbijgegaan aan de advocatuur. En dat verloopt niet zonder problemen. De bedrijfseconomische en organisatorische aspecten van de professie van advocaat moeten gezien worden als een essentiële schakel in de verdere ontwikkelingen in een ruime context. Er zijn “harde” vraagstukken en uitdagingen (kapitaal – samenwerking met andere niet-juridische professionals – schaalvergroting – internationalisering). Daarnaast rijzen er ook vragen bij de al dan niet afkalving van de vertrouwde monopolies, zoals het pleitmonopolie.

Is de advocatuur een professie, zoals vaak wordt beweerd? De vraag rijst inderdaad of de “theorie van de advocatuur als professie” geen ideologie is, die dient om de privileges die erbij horen te verantwoorden. Vastgesteld kan worden dat de professie-theorie gebruikt wordt als een “ideaaltypisch” concept (niet in de ethische betekenis, maar wel de fenomenologische betekenis). Daarbij is duidelijk dat de huidige kenmerken van de advocatuur niet per se aan dat concept (in al zijn elementen) beantwoorden. Tentatief hebben wij gesteld dat het niet evident is dat én de waarden, én de cultuur die centraal zou staan in het beroep van advocaat, ook door iedereen uit de beroepsgroep wordt onderschreven, uitgedragen en – vooral – door iedereen in de praktijk wordt omgezet. Ook bij het zelfregulerende en mogelijk corporatistisch karakter van de beroepsorganisatie kunnen vraagtekens worden geplaatst. Alleszins is de advocatuur een professie in transitie. Sommigen noemen de juridische professie zelfs een post-professie, omdat de advocatuur meer en meer haar exclusiviteit verliest (denk aan ontwikkelingen in Nederland waarbij het pleitmonopolie gereduceerd wordt tot betwistingen voor hogere bedragen), omdat er meer en meer specialisatie en digitalisering is die het mogelijk maakt dat bepaalde gestandaardiseerde juridische dienstverlening wordt afgehandeld door niet-advocaten (juristen of paralegals).

Inzake de advocatuur rijzen ons inziens twijfels bij de vraag of de wet van 2006 inzake het tuchtrecht van advocaten haar doel heeft bereikt. Aangezien de cliënt geen partij is bij de procedure rijzen vraagtekens of de procedure wel voldoende gericht is op de (belangen van de) cliënt, wat toch essentieel is om als professionele groep het vertrouwen van het publiek te verdienen. In een aantal landen is de cliënt wel partij bij het tuchtgeschil, en dat verdient volgens ons de voorkeur. Wanneer we kijken naar de wijze waarop *malpractice* wordt aangepakt blijkt dat onduidelijk is of de cliënt volledig wordt vergoed. We pleiten wel voor nader onderzoek om de effectiviteit van de diverse herstelprocedures te beoordelen. Alleszins kan worden uitgekeken naar de resultaten van het werk van de recent ingevoerde ombudsdienst.

Wat de erelonen betreft is het duidelijk dat heel wat betwistingen inzake erelonen en kosten op een niet-formele wijze worden afgehandeld en dat ereloonbetwistingen wel degelijk vaak voorkomen. Een mogelijke belangrijke verbetering lijkt ons te schuilen in een betere

informatieverlening, vooraf en tijdens de procedure, aan de cliënt. Hoewel de Orde van Vlaamse Balies een modelcontract heeft opgesteld, bepaalt de individuele advocaat zelf welke informatie geboden wordt. Het blijkt immers ook dat de betwistingen vooral bij individuele cliënten voorkomen. De ordes spelen bij de afwikkeling een belangrijke rol, maar het eindoordeel ligt in de handen van de rechtbanken, zo de procedure dat stadium bereikt. Maar het blijkt dan weer dat de rechtbanken zich vooral laten inspireren door adviezen van deskundigen.

Maar wat brengt de toekomst van de advocatuur en de andere juridische beroepen?

Een eerste vaststelling is dat we een aantal paradoxale ontwikkelingen kunnen detecteren doorheen de analyse. Zo is er sprake van een globalisering en internationalisering, maar die ontwikkeling wordt getemperd door de materie van het recht, waarmee de juridische beroepen aan de slag gaan en wat een zekere “lokale verankering” vereist. Een tweede vaststelling is dat diverse juridische beroepen, inzonderheid de advocatuur, meer en meer in “teamverband” spelen, maar we zien anderzijds dat het aantal solopraktijken stabiel blijft en in bepaalde periodes ook stijgt. Er is sprake van een “liberalisering” en gerichtheid op het ondernemerschap, maar daar zijn bepaalde delen van de advocatuur nog zeer terughoudend. We leven in een digitaal tijdperk, maar heel wat juridische beroepen zweren bij het ambachtelijke. Er is een duidelijke vraag naar meer ondersteuning van de professe in de juridische beroepen en de advocatuur in het bijzonder ingevolge de juridisering, maar ook is er sprake van het groeiend fenomeen van “paralegals”, die ondersteuning bieden voor de traditionele juridische beroepen (zie ook HUBEAU *et al.*, 2018).

Een volgende vaststelling is dat de digitalisering sowieso een belangrijke rol zal spelen, zowel in verband met de rechtshulp (zowel qua informatiegaring als qua organisatie van de rechtsbijstand zelf), als bij de advocatuur.

3.3. “The end of lawyers” nabij, of toch (nog) niet?

SUSSKIND kondigde in zijn wat provocerende titel “the end of lawyers” aan (SUSSKIND, 2010). Wat bedoelt SUSSKIND dan wel? We lezen het in zijn slothoofdstuk “The Future of Lawyers”. “The future for lawyers could be prosperous or disastrous” (SUSSKIND, 2010: 269). Advocaten die niet van plan zijn mee te evolueren en te veranderen in hun werkingspraktijken en de diversiteit in hun palet aan diensten, zullen moeten vechten om te overleven (“struggle to survive”). Zij die de nieuwe technologieën aanvaarden en nieuwe manieren van juridische dienstverlening overwegen en integreren zullen wellicht “trade succesfully for many years yet, even if they are non occupied” (SUSSKIND, 2010: 269). De noodzaak van een transitie past volgens hem in een context, waarin de vragen aan de juridische beroepen veranderen en ingrijpende innovaties plaatsvinden op de markt van juridische dienstverlening.

Hij tracht dan te beschrijven en te voorspellen welke types van *legal businesses* en advocaten/juristen in “de nieuwe juridische wereld” zullen overleven, als we ervan uitgaan dat er een nieuwe en versterkte juridische *professional* zal opstaan. Zijn prognose wordt bepaald door de volgende trend: zowel intern als extern zullen cliënten *more for less* vragen. Hoe reageert de juridische markt daarop? Ten eerste zullen nieuwe methodes, systemen en processen ontstaan om de kosten voor het routine juridisch werk te drukken. Ten tweede zullen de kosten ook verdeeld worden, onder meer met cliënten. Hij ziet hieruit vijf types van juristen en advocaten ontstaan, die kans maken om te overleven in de nieuwe markt van de juridische dienstverlening: de *expert trusted adviser* (de expert-vertrouwensadviseur),

de *enhanced practitioner* (de verbeterde rechtspracticus), de *legal knowledge engineer* (de juridische kennisingenieur), de *legal risk manager* (de manager van juridische risico's) en de *legal hybrid* (de hybride jurist).

Wat de implicaties zijn van deze transities betreft, denkt hij vooral aan drie ontwikkelingen. Een eerste betreft de wijzigingen in de structuur en de omvang van juridische kantoren: er zullen meer horizontale dan pyramidale structuren in de advocatenkantoren komen en bepaalde routine-opdrachten zullen kunnen worden *geoutsourced* of gedigitaliseerd. Er is verder de nood aan innovatie, wat leidt tot meer online dienstverlening en aanpassingen in de wijze van adviesverlening en de wijze waarop het kantoor wordt gerund. Ook in het type van mensen die de juristen/advocaten van de toekomst zullen zijn zal er een shift optreden. Advocaten zullen meer efficiëntie moeten ontwikkelen en kantoren zullen meer op een moderne manier moeten worden gemanaged. Ze zullen meer transparantie moeten ontwikkelen en meer en beter communiceren naar de cliënten, alsook meer *commoditized online service* bieden, maatwerk dus.

Alleen dan is overleven aan de orde en is het einde van de advocatuur niet in zicht. Integendeel. Is het einde van de advocatuur dus nakend? Zo'n vaart zal het zeker niet lopen. De bijdrage van het beroep van juristen aan de vormgeving van de sociale rechtsstaat is wezenlijk. Dat we diverse vormen van transitie hebben meegemaakt en nog steeds kennen, staat als een paal boven water. Zonder de fundamentele waarden, die centraal staan bij de uitoefening van het juridisch beroep, te vergeten mogen transities in de juridische beroepen echter geen taboe zijn.

3.4. Meer en betere data en rechtssociologisch onderzoek gevraagd: een "future study" voor de rechtshulp en de advocatuur?

Bij de zoektocht naar de noodzakelijke empirische gegevens bleek duidelijk dat er wel een gebrek is aan goede data en gegevens. Hierbij horen twee preciseringen. In vergelijking met het buitenland beschikken wij over bijzonder weinig relevant en betrouwbaar materiaal over de rechtsbijstand en over de diverse juridische beroepen, zelfs in verband met de traditionele juridische beroepen. Evenmin bestaat er in ons land een traditie om het justitieel beleid in de brede betekenis te ondersteunen door wetenschappelijk onderzoek (HUBEAU *et al.*, 2018). Bovendien is er nood aan empirisch onderzoek over de behoeften van burgers in verband met rechtsbijstand en de wijze waarop burgers diverse vormen van rechtsbijstand ervaren.

Een dergelijk onderzoek zou er ook kunnen gebeuren in verband met de moeilijk te voorspellen, maar toch in kaart te brengen toekomst van de rechtshulp en rol van de advocaat in ons land, gekaderd in de internationale, Europese en nationale ontwikkelingen. Dat kan in een aantrekkelijke vorm, met name als *future study* of als "toekomstverkenning". Daarbij wordt vaak de techniek gebruikt van de ontwikkeling van diverse mogelijke scenario's voor de toekomst, met het koppelen van bepaalde gevolgen aan de diverse scenario's, zowel voor de plaats van de beroepsgroep die ons interesseert, de advocatuur, als voor de plaats en werking van de rechtshulp. Op die manier kan wellicht ook worden teruggekoppeld naar de door SUSSKIND aangekondigde "*end of lawyers*" en de vraag worden beantwoord wat de toekomst zal/kan brengen op het vlak van het beantwoorden van de noden van burgers op juridisch gebied.

4. BESLUIT

De wet van 23 november 1998 op de juridische bijstand had tot doel om de samenwerking en coördinatie te bevorderen tussen de verschillende organisaties die juridische bijstand verlenen. Dit doel is niet bereikt. De overheveling van de juridische eerstelijnsbijstand heeft in Vlaanderen een nieuw decreet opgeleverd dat een meer holistische benadering van de noden en behoeften van de burgers zowel op het sociale als het juridische voorstaat. De uitdaging zal dan zijn hoe de juridische eerstelijnsbijstand afgestemd kan worden op de juridische tweedelijnsbijstand en hoe ook andere wijzen van conflictafhandeling hierin een plaats zullen krijgen. Het beleid heeft de belangrijke taak om de toegang tot het (ge)recht zo laagdrempelig mogelijk te houden. Hiervoor is er nood aan zowel data over de wijze waarop rechtsgebruikers hun weg zoeken naar de hulpverlening als een monitoring van het beleid rond de toegang tot het (ge)recht.

Wat brengt de toekomst van de advocatuur en de andere juridische beroepen? Enerzijds kunnen we een aantal paradoxale ontwikkelingen detecteren doorheen de analyse. Zo is er sprake van een globalisering en internationalisering, maar die ontwikkeling wordt getemperd door de materie van het recht, waarmee de juridische beroepen aan de slag gaan en wat een zekere lokale verankering vereist. Enerzijds is het zo dat diverse juridische beroepen, inzonderheid de advocatuur, meer en meer in “teamverband” spelen, maar we zien anderzijds dat het aantal solopraktijken stabiel blijft en in bepaalde periodes ook stijgt. De toekomst zal moeten uitwijzen in welke mate de thans gecreëerde mogelijkheid tot interdisciplinaire samenwerking tussen advocaten en niet-advocaten op het terrein al dan niet uitwerking zal krijgen. Er is sprake van een “liberalisering” en gerichtheid op het ondernemerschap. Hoewel bepaalde delen van de advocatuur nog zeer terughoudend zijn, lijkt de Orde van Vlaamse Balies op dit vlak een omslag te maken en wordt duidelijk afgestapt van de principiële onverenigbaarheid van andere activiteiten met het beroep van advocaat. Niet alleen in het raam van de juridische tweedelijnsbijstand, maar ook in zijn dagdagelijkse praktijk zal de advocaat meer en meer verplicht worden om conflictafhandeling buiten de rechtbank te integreren in zijn dienstverlening. We leven in een digitaal tijdperk, maar heel wat juridische beroepen zweren bij het ambachtelijke. Er is een duidelijke vraag naar meer ondersteuning van de professie in de juridische beroepen en de advocatuur in het bijzonder ingevolge de juridisering, maar ook is er sprake van het groeiend fenomeen van paralegals, die ondersteuning bieden voor de traditionele juridische beroepen. Bij deze evoluties dient erover te worden gewaakt dat het belang van de cliënt centraal staat. Die cliëntgerichtheid dient ook vertaald te worden in de deontologie en de tuchtrechtelijke organisatie van de advocatuur.

Advocaten die niet van plan zijn mee te evolueren en te veranderen in hun werkingspraktijken en de diversiteit in hun palet aan diensten, zullen moeten vechten om te overleven. Zij die de nieuwe technologieën aanvaarden en nieuwe manieren van juridische dienstverlening overwegen en integreren zullen wellicht overleven en zelfs succesvol zijn. De noodzaak van een transitie past in een context, waarin de vragen aan de juridische beroepen veranderen en ingrijpende innovaties plaatsvinden op de markt van juridische dienstverlening.

REFERENTIES

- ADELAIRE, K., REYNAERT, J.F., NISEN, L., MINCKE, C., & SCHOENAERS, F. (2012). *Recherche relative au système de rémunération de l'aide juridique de deuxième ligne*. Bruxelles : Centre de recherche et d'interventions sociologiques de l'Université de Liège / Institut National de Criminologie et de Criminologie, Direction Opérationnelle de Criminologie.
- BOOST, D., ELLOUKMANI, S. HERMANS, K., & RAEYMAECKERS, P. (2018). *Een beschrijvend en evaluerend onderzoek naar het Geïntegreerd Breed Onthaal*, Leuven: Steunpunt Welzijn, Volksgezondheid en Gezin.
- BUYSSENS, H. (2019). Confraters zijn we "connected?" *Today's Lawyer*, nr. 2.
- DRIESENS, K., LYSSENS-DANNEBOOM, V., & DEPAUW, J. (2019). Gebruikersperspectief. In M. TIRIONS, P. RAEYMAECKERS, A. CORNILLE, S. GIBENS, J. BOXSTAENS & Y. POSTEMA (eds.). *#Sociaal Werk* (pp. 477-498). Leuven: Acco.
- DRIESEN, C., FRANSSEN, G., GIBENS, S., & VAN HOUTTE, J. (2016). *Naar een meer performante rechtshulp. Een rechtsvergelijkende en rechtssociologische studie*. Brussel: Larcier
- FORELL, S., & GRAY, A. (2009). Outreach legal services to people with complex needs: what works? *Justice Issues*, Law and Justice Foundation, 2009 [http://www.lawfoundation.net.au/ljf/site/articleIDs/69EBF819BDD1BB8BCA25766A0082208C/\\$file/JI12_Complex_Needs_web.pdf](http://www.lawfoundation.net.au/ljf/site/articleIDs/69EBF819BDD1BB8BCA25766A0082208C/$file/JI12_Complex_Needs_web.pdf).
- GIBENS, S. (2005). Rechtshulp anno 2005: De afwezigheid van een traditie. In F. EVERS & P. LEFRANC (eds.). *De verhaalbaarheid van de kosten van verdediging. En wat met de toegang tot de rechter? Rechtshulp op de helling* (pp. 1-40). Brugge: die Keure.
- GIBENS S., & HUBEAU, B. (2013). Naar een maatschappelijk verantwoorde rechtshulpverlening: juridische bijstand in België aan een grondige herziening toe? *Panopticon*, 34(3), 162-181.
- GIBENS, S. (2016). Conferentie Justitiehuzen 7 december 2015. *Panopticon*, 37(2), 152-164.
- GIBENS, S., & HUBEAU, B. (2017). Toegang tot justitie en rechtsbijstandsverzekering: over paradoxen en verschillende snelheden. *Juristenkrant*, 351,11.
- S. GIBENS (2018). *Access to Justice en een beleid rond de preventieve rechtshulp in Vlaanderen: naar een sociaal-juridische praktijk*. Universiteit Antwerpen: Doctoraal proefschrift <https://repository.uantwerpen.be/desktop/irua>.
- GIBENS, S., HUBEAU, B., PARMENTIER, S., VAN HOUTTE J., & VERBIST, V. (2019). *De wereld van het recht voor de burger*. Brussel: Koning Boudewijnstichting <https://www.kbs-frb.be/nl/Activities/Publications/2019/20190403ND>.
- GORIELY, T. (1999). Making the Welfare State Work: Changing Conceptions of Legal Remedies Within the British Welfare State. In F. REGAN, A. PATERSON, T. GORIELY & D. FLEMING (eds.). *The Transformation of Legal Aid. Comparative and Historical Studies* (pp. 90-92). Oxford: University Press,
- HENRY, P., & HOFSTRÖSSLER, P. (2018). *De toekomst van het advocatenberoep*. https://justitie.belgium.be/sites/default/files/rapporttoekomstadvocatuurrapportavenirprofessionnd_avocatfinal.pdf.
- HUBEAU B., & PARMENTIER, S. (1990). Sociale rechtshulp: algemene ontwikkelingen. *Welzijns-gids*, 49, II.A.1.7.
- HUBEAU, B., RUTTEN, S., VAN HOUTTE, J., GIBENS, S., & VAN LEUVENHAEGE, M. (2018). *De advocatuur. Een rechtssociologische en juridische benadering*. Antwerpen/Cambridge: Intersentia.
- KILIAN M., & REGAN, F. (2004). Legal Expenses Insurance and Legal Aid – Two Sides of the Same Coin? The Experience from Germany and Sweden. *International Journal of the Legal Profession*, 233-255.
- PAELINCK, G. (2019, 1 augustus). Rechtsbijstandsverzekering wordt fiscaal aftrekbaar, maar polis wordt tegelijkertijd duurder. *Vrt Nws*, geraadpleegd van <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/08/01/rechtsbijstandsverzekering-wordt-fiscaal-aftrekbaar-maar-polis/>

- SERRIEN, L. (2018, 8 mei). Eerstelijnsrechtshulp heeft stevige sociale poot nodig. Nieuw decreet moet de lat hoger leggen. *sociaal.net* geraadpleegd van <https://sociaal.net/opinie/eerstelijnsrechtshulp-sociale-poot/>
- SMITH R., & PATERSON, A. (2013). *Face to Face Legal Services and Their Alternatives: Global Lessons from the Digital Revolution* www.strath.ac.uk/media/faculties/hass/law/cpls/Face_to_Face.pdf
- SUSSKIND, P. (2010). *The End of Lawyers*. Oxford: Oxford University Press.
- TER VOERT M.J., & BEENAKKERS, E.M.T. (2016). *Juridische beroepen in de toekomst – Ontwikkelingen binnen advocatuur, notariaat en gerechtsdeurwaarderij*. Den Haag: WODC.
- TER VOERT M.J., & KLEIN KLAARHUIS, C.M. (2015). *Geschilbeslechtingdelta 2014. Over verloop en afloop van (potentieel) juridische problemen van burgers*. Den Haag: Boom- Lemma Uitgevers.
- THEUNIS, J. (1974). De taak van de advocaat en zijn plaats in de rechtsbijstand – Gesprek met Prof., Mr., Ridder R. Victor. *Jura Flac.*, 169-183.
- VANDEURZEN, J. (2014, 24 oktober). Beleidsnota Welzijn, Volksgezondheid en Gezin 2014-2019 geraadpleegd van <http://docs.vlaamsparlement.be/pfile?id=1051938>.
- VANDEURZEN, J. (2015, 16 oktober). Beleidsbrief Welzijn, Volksgezondheid en Gezin 2015-2016, geraadpleegd van <https://docs.vlaamsparlement.be/docs/stukken/2015-2016/g506-1.pdf>.
- VANDEURZEN, J. (2016, 21 oktober). Beleidsbrief Welzijn, Volksgezondheid en Gezin 2016-2017 geraadpleegd van <https://docs.vlaamsparlement.be/docs/stukken/2016-2017/g941-1.pdf>.
- VAN LEUVENHAEGE, M. (2016). Recente ontwikkelingen bij de toegang tot het recht: in welke richting? – Verslag van een rondetafelgesprek op 20 oktober 2016. *Panopticon*, 38(2), 357-366.
- VAN LEUVENHAEGE, M. (2016). Welke toekomst voor de gecommunautariseerde juridische eerstelijnsbijstand? – Verslag van een rondetafelgesprek op 26 februari 2016. *Panopticon*, 37(4), 118-124.
- VERDONSCHOT, J.H. (2014). De technologie van toegang tot het recht. *Justitiële Verkenningen*, 1, 77-79.